

Георгій Панакін

**ЗАКАРПАТСЬКА ПРОБЛЕМА В АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
(20-ті – початок 40-их років)**

60-річчя Карпатської України, яке святкувалося вперше на державному рівні навесні цього року, викликало значну увагу до історії цього краю та закарпатської проблеми у ХХ ст., зокрема. В м. Ужгороді була проведена цікава міжнародна конференція з цих питань. Проте не можна вважати всебічно освітленою проблему ставлення до долі цієї української землі різних напрямів українського національного руху. Прикладом, немає жодної праці або бодай короткої розвідки, яка б розглядала питання долі Закарпаття в планах та чині національно-консервативного табору, репрезентованого на еміграції гетьманським рухом на чолі з Павлом Скоропадським (1873-1945). Дана стаття не претендує на всебічне висвітлення цього питання, проте намагається хоча б довести природність його існування. Достатньо сказати, що досі у політичній та історичній літературі набула поширення лише одна версія: про зраду гетьманцями Закарпаття, а саме про продаж гетьманом Угорщині усіх прав на ці прадавні українські землі за мізерну плату в 1929 р., про виконання Союзом гетьманців-державників німецького завдання під час боротьби Карпатської України за свою незалежність 1939 р. Проте пошуки історичної правди полягають не у повторенні усталеної думки, а у віднайденні нових даних, аргументів, підходів, визначень. Найнадійнішою основою для цього є лише архівні документи, зокрема, листування політичних діячів зі своїми друзями та прибічниками, в рамках цієї теми практично невикористане. Зовсім не опрацьована епістолярна спадщина П. Скоропадського, яка розпорошена між багатьма архівосховищами України та закордону. Достатньо сказати, що лише кілька його листів до М. Могилянського було видано в Росії¹. Очевидно, вже настав час зробити повне археографічне описання цих недосліджених джерел нашої історії, а можливо, і видати відповідний збірник епістолярії. За своїм політико-правовим становищем Закарпаття до кінця 1918 р. значно відрізнялося від решти українських земель, що перебували під юрисдикцією австро-угорської корони. З ХІ ст. воно входило безпосередньо до складу угорського королівства і зазнало значної мадяризації. У другій половині ХІХ — початку ХХ ст. існувало принаймні три національні орієнтації, які вели між собою боротьбу за прихильність місцевого населення: проросійська, проукраїнська та русинофільська, яка вважала свій народ окремою нацією. Лише 1918 р., після розвалу внаслідок поразки у Першій світовій війні відразу чотирьох великих імперій (російської, німецької, австро-угорської і турецької) та створення незалежної української держави на Великій Україні, можна було говорити про реальні шанси включення Срібної землі до загальноукраїнських визвольних процесів.

Українські національно-демократичні сили, які гуртувалися довколо Центральної Ради у Києві, навіть не ставили питання про приєднання до т. зв. російської України її відірваних земель. У ІІІ Універсалі, який проголосував створення Української Народної Республіки в рамках Російської Федерації, йшлося лише про ту територію України, яку складали 9 колишніх російських губерній, навіть без Криму². Питання про українські землі на заході виникло лише під час підписання Берестейської угоди у січні-лютому 1918 р., у вигляді таємного протоколу, який містив зобов'язання Австро-Угорщини створити окремий коронний край для застереження певної національної автономії Західної України (Східна Галичина та Буковина). Навіть у цьому документі, зрештою, так і не ратифікованому, не йшлося про українські землі за Карпатами. Як згадував керівник австрійської делегації гр. Отокар Чернін, не дивлячись на присутність у Бресті відомого галицького діяча барона М. Василька, Австрія визнала лише «мінімум українських вимог»³.

Таким чином, можна стверджувати, що тільки після проголошення 29 квітня 1918 р. гетьманату і прийняттям Павлом Скоропадським титулу «Гетьмана всієї України та військ козацьких» вперше було задекларовано, хоча і в самому загальному розумінні, соборницькі сподівання української консервативної еліти, яка намагалася покласти край соціалістичним експериментам і розбудувати стабільну міцну Українську Державу. Гетьманська дипломатія ставила й намагалася вирішити кримське, бессарабське, холмсько-підляшське питання, претендуючи на реальний зміст титулу глави держави. Так само зусилля прикладалися до конкретної реалізації «галицького протоколу», але не з вини українських дипломатів його було знищено за спільним рішенням німецького та австрійського урядів⁴.

Соборницький зміст титулу гетьмана викликав пошану представників тих українських земель, які поки що знаходилися поза Українською Державою. На початку листопада до П. Скоропадського прибула делегація галицької Української національної ради, трохи пізніше — буковинська на чолі з М. Кордубою. З червня по листопад гетьман приймав посланців українських громад Кубані, Тереку, Сибіру, Далекого Сходу, Холмщини тощо. Але серед них представників Закарпаття не було, оскільки реально питання щодо самовизначення розташованої за Карпатами гілки українського народу постало лише пізно восени 1918 р. Протягом листопада-грудня народні збори у Хрусті, Любовні, Ясені, Сваляві, Мараморощьським Сиготі висловилися за приєднання краю до Великої України, а у січні 1919 р. навіть була проголошена «Гуцульська республіка» в Ясіню⁵.

Героїчна боротьба закарпатських русинів, які нарешті осягли свою належність до української нації, вивела Закарпаття на світову політичну арену, проте не здобула ані незалежності, ані возз'єднання з Україною. За Сент-Жерменською мирною угодою 1919 р. між переможною Антантою та новоствореною Чехословацькою Республікою Закарпаття відійшло до неї. Згідно з Трианонським договором 1920 р. Угорщина відмовилась від усіх прав на цю та інші іонаціональні землі Корони св. Стефана, внаслідок чого вона втратила 68 % довоєнної території та 58 % населення.

Такий арбітраж великих європейських держав та США залишив багато незадоволених, проте протягом майже усіх 20-х років жоден з українських національних рухів на еміграції не висловив протесту проти штучного відокремлення Закарпаття від України. Верх брала очевидна політична обережність й потреба у

підтримці цих держав, а особливо Чехословаччини. Саме на території ЧСР знайшли притулок значна кількість українських емігрантів, тут діяли центральні установи демократичних партій, найбільші культурні та навчальні установи.

Так само не підіймав питання про Закарпаття і створений на початку 20-х років гетьманський рух. У прийнятому в грудні 1920 р. Статуті і Регламенті Українського союзу хліборобів-державників серед його завдань передбачалося «об'єднання усіх українських класів і всіх українських земель біля особи — проголошеного представниками усіх українських класів під час урочистого признання Трудової монархії, якої форми української державності — єдиного, національного, понадкласового, непартійного і дідичного Гетьмана, що персоніфікував би своєю особою, якої Монарх Український, принцип теперішньої і традиційної єдності цілої Української нації і цілої Української землі...» У повному титулі гетьмана згадувалися, крім Великої України, Кубань, Галичина, Волинь, Холмщина, Берестя, Турово-Пінська земля; Закарпаття там не знаходимо у жодній формі, навіть натяком⁶.

Аж раптом на початку 1931 р. український національний табір був збуджений серією публікацій про те, як гетьман Павло Скоропадський, нелегально перебуваючи 1929 р. у Будапешті, зустрічався з керівником тодішнього угорського уряду графом І. Бетленом і ніби-то домовився з ним про відмову від імені України від усіх прав на Закарпаття в обмін на досить малу щорічну пенсію. Як незаперечний доказ на додаток до цих матеріалів в пресі друкувався уривок з щоденника П. Скоропадського про ці події. Своєю чергою, у лютому 1929 р., цей матеріал був довірчо направлений гетьманом В. Липинському. До честі самого ідеолога гетьманства слід зазначити, що він у листі до П. Скоропадського від 20 березня 1929 р. просив дозволу спалити ці документи, але чомусь не виконав за життя цього наміру⁷. На жаль, його найгірші побоювання справдилися, і конфіденційний щоденник був оприлюднений на сторінках бюлетеню «Брацтва класократів-монархістів» прибічниками В. Липинського.

Думаю, що ця поїздка гетьмана не можна розглядати ізольовано від загального контексту центрально-східноєвропейської політики того часу. Підсилення держав Малої Антанти (Чехословаччини, Румунії та Югославії) і міцно пов'язаної з ними Польщі викликали зрозумілу стурбованість їх найближчих сусідів — Угорщини та Німеччини, які зазнали територіальних втрат і мріяли про реванш. Український монархічний рух теж не міг примиритися, що *de facto* світова громадськість погодилася з існуванням quasi-самостійної УСРР у складі СРСР, включенням західних українських земель до складу Польської держави та військовою окупацією Буковини Румунією, а фактично втратою Україною своєї незалежності. Підтримку своїх державницьких та соборницьких зусиль українська еміграція могла шукати лише у держав, постраждалих від війни — тих самих Німеччини та Угорщини. До того ж Угорщина наприкінці 20-х років була єдиною державою Центральної Європи, яка не підтримувала дипломатичних стосунків з Радянським Союзом. Тому в гетьманських колах народилася ідея формування центральноєвропейського блоку для боротьби з СРСР та відновлення незалежності України, провідну роль в якому відігравала б Угорщина. Пріоритет ідеї належав, очевидно, ще В. Липинському, який 1922 р. вже здійснював деякі кроки щодо наведення контактів з угорським урядом.

Слід врахувати ще одну суттєву точку єднання між гетьманським рухом та керівними колами Угорщини — це консервативно-монархічна ідеологія. Графу І. Бетлену, керівнику Партії єдності, пощастило сконсолідувати поміщицько-буржуазні верстви ідеєю патріотизму та повернення історичних земель Корони св. Стефана. Це була та консолідація, якої прагнув, але не досяг гетьман в Україні. До того ж з кількома провідними представниками будапештського естєблїшменту П. Скоропадський був знайомий ще з довоєнних часів або з 1918 р. Як зазначалося у Бюлетені гетьманської управи № 12 від лютого 1931 р., «за посередництва цих провідних людей встановлений був певний контакт між нами і созвучними нашому рухові особами в Угорщині. Ці зносини виявили існування певних симпатій серед впливових політичних кіл Угорщини до цілі наших стремлень — Гетьманської Держави і до характеру нашого руху»⁸.

Конкретні обставини візиту П. Скоропадського до Будапешту у січні 1929 р. можна з'ясувати з опублікованого уривку з гетьманського щоденника, якщо вважати цю публікацію правдивою. Однак, протягом 1931-1933 рр. жоден з прогетьманських публіцистів, які активно виступали у пресі з цього приводу, не піддав сумніву її автентичність. Остаточо достеменність публікації, здійсненої М. Кочубеєм та його товаришами, може підтвердити або спростувати лише видання усього емігрантського щоденника П. Скоропадського, що зберігається зараз у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського у Філадельфії. Тому нам доводиться спиратися на версію, видрукувану 1931 р., з усіма можливими купюрами й правками, внесеними видавцями.

В уривку, зокрема, описувалася зустріч Скоропадського з Бетленом, що відбулася 8 січня 1929 р., їх розмова про можливість надання угорським прем'єром моральної та фінансової підтримки гетьманському руху як політичній течії, дуже близькій Бетлену, про збіг думок і намірів обох сторін. Граф ніби-то запитав думку гетьмана щодо Карпатської Русі: «Не можна ж насправді думати, що, отримуючи від нас допомогу, Ви одночасно посягали б на наші тисячолітні кордони». П. Скоропадський відповідав: «Звичайно, Підкарпатська Русь — українці, але на приєднання їх до майбутньої України ми у даний момент не посягаємо». Проте Бетлен вимагав більшої конкретизації, демонструючи тверезий погляд щодо бажань закарпатських українців: «Вони без сумніву тяжітимуть до єднання з Києвом, а ми цього за будь-яких умов ніколи допустити не можемо, це наше тисячолітнє право. Карпати — природний кордон і наш, і ваш. Взагалі, повторюю, якщо Ви бажаєте мати з нами справу, то Вам слід вирішити питання Підкарпатської Русі у тому сенсі, що Ви вже зараз дасте нам зобов'язання письмове, що Ви ніяких посягань на наші старі кордони не матимете». Далі йшлося про те, що гетьман ніби-то погодився підписати відповідний документ (меморандум та угоду з Бетленом) і навіть підписав 14 січня договір, «у якому він показує згоду дати підтримку Угорщини грошову і моральну, з іншого боку я визнаю кордони Угорщини 1914 р.»⁹

Прибічники гетьмана заперечували існування будь-якої угоди між Скоропадським і Бетленом, випустивши з цієї нагоди спеціальний Комунікат: «Останніми часами невідповідальні чинники ширять проміж українським громадянством баламутні чутки про заключення Ясновельможним паном Гетьманом якогось договору з Угорським Урядом.

В цілях правдивої інформації українського громадянства Гетьманська Управа заявляє, що ніяких договорів з угорськими офіційними, чи офіціозними політичними чинниками з одного боку, а Ясновельможним паном Гетьманом, чи Гетьманською Управою, чи яким будь представництвом організованого Гетьманського Руху з другого боку не було заключено і не існує. За Голову Гетьманської Управи: О. Скоропис-Йолтуховський, С. Шемет»¹⁰. Але факт поїздки до Будапешту і переговорів з угорським прем'єром вони не спростовували, подаючи їх як прояв дипломатичної активності П. Скоропадського в той момент, коли Голова Ради присяжних УСХД В. Липинський був прикутий до ліжка і не міг фактично виконувати своїх обов'язків.

У свою чергу, численні прихильники останнього це подавали як спробу усунути організатора гетьманського руху від керівництва зовнішньополітичною діяльністю. Сам В. Липинський та М. Кочубей, колишній керівник гетьманської управи, стверджували, що ними були вжиті надзвичайні зусилля, щоб анулювати підписану гетьманом угоду, замінити її на іншу, яка б не містила категоричних зобов'язань щодо Закарпаття. Зокрема, М. Кочубей писав пізніше, що в його редакції угоди, складеної за ніч, було таке формулювання: «Угорщина визнає права Української Держави на всі українські землі, в яких державах вони нині не знаходилися б (малося на увазі Польщу і Румунію), а за те п. П. Скоропадський визнає права Угорщини на землі в кордонах 1914 року»¹¹. На наш погляд, таке формулювання відрізнялося від попереднього лише відсутністю персоніфікації (адже йшлося не про гетьмана особисто, а про Державу), а замість того містило несумісні зобов'язання. Угорщина не могла претендувати на Закарпаття, якщо б визнала права Української Держави на всі українські землі. Проте, Кочубей стверджував, що головною його метою було зробити проект неприйнятним для іншої сторони, і цього він домогся.

Отже, які б не були обставини укладання «будапештської угоди», і незалежно від того, чи існувала вона насправді, умови її ніколи не виконувалися. По-перше, якщо навіть припустити факт підписання угоди П. Скоропадським, не було свідчень про отримання іншого підпису. По-друге, план заснування центральноєвропейського антирадянського блоку назвав краху за браком інших учасників, в першу чергу Німеччина не мала наміру його підтримувати. Тому всі розмови між гетьманом та угорським прем'єром залишилися лише обміном люб'язностями і не мали жодних наслідків. Ніколи гетьманський рух, або особисто П. Скоропадський, не отримували коштів від Угорщини, що одноставно визнавали навіть усі його противники.

Тому можна однозначно стверджувати, що про будь-який продаж української землі за Карпатами не могло бути й мови. Звичайно, сам гетьман міг би погодитися з тактичних міркувань, тимчасово, не відновлювати свій суверенітет над цією часткою української держави, щоб здобути Київ і звідти вже вести мову про збирання усіх українських земель, але в інших зовнішньополітичних умовах. Саме на такому поетапному підході до вирішення проблеми соборництва наполягав Комунікат, підготовлений гетьманською управою за перебігом подій 1938-1939 рр. і проголошення Карпатської України¹².

Протягом 1930-х років лише один організований український рух вжив заходів до своєї реалізації на Закарпатті. Йдеться про Організацію українських націоналістів, яка активно заявила про себе терористичними та політичними акціями. І першою серед них була т. зв. «справа Тацинця» — атентат на лідера закарпатських русофілів Є. Сабова 1930 р., який відразу привернув увагу до радикального напрямку українського руху, що його уособлювала ОУН. Починаючи з другої половини 1930-х років, Закарпаття перебувало в центрі уваги ПУН, там виходив часопис націоналістичної думки «Пробоем», створювалися юнацькі, жіночі та інші осередки ОУН. Один з провідних діячів організації О. Чемеринський (Я. Оршан) навіть випустив спеціальну працю «Закарпаття», яку сучасні дослідники вважають своєрідною програмою ОУН по відношенню до краю¹³. В ній наголошувалося на можливості існування самостійної Карпатської України «до того часу, поки не злучиться з Києвом». Це свідчить про значне місце, яке займало Закарпаття в геополітичних планах ПУН.

Натомість позиція гетьманського руху, чільних діячів та особисто його провідника не могла бути такою відвертою. Консервативна українська політична течія мала рахуватися з реальним станом речей, своїм легальним становищем в інших державах. Очевидно, у намаганні здобути визнання урядів найближчих сусідів, ідеологи гетьманства змушені були піти на вилучення поняття соборності з програмних документів. У першому варіанті проекту нового Статуту Союзу гетьманців-державників зазначалося, що він «ставити собі першим завданням — організацію тих сил, що прагнуть збудувати незалежну, національну, соборну, суверенну Українську Державу на всіх землях, заселених українською етнографічною масою». Критикуючи цей проект, дуже близький до П. Скоропадського у 30-ті роки відомий галицький діяч О. Назарук писав: «...прийняття сії думки статуту в такій стилізації зробило б правдо неможливою організацію СГД в Польщі, Румунії й Чехословаччині, а коли організація мимо того фактично повстала б, то річ ясна, що члени її на підставі такого статуту підлягали б незабаром ще острим переслідуванням і карам, як підлягають члени підпільної ОУН (Організації українських націоналістів під командою Євгена Коновольця), а то з тої причини, що організація кожного правого руху з природи річи більше серйозна ніж організація руху лівого, отже й поборювання її було б серйозніше та довело б до винищення українських зорганізованих монархістів у всіх тих трьох державах, а що найменше до цілковитого дезорганізування організації, якби вона на тій підставі повстала. Статут СГД повинен бути таким, щоб не виключав можливості явного існування організації українських монархістів в Польщі, ЧСР і Румунії, бо прецінь розвиток української нації в тих державах вимагає будови правого крила нації, а не тільки самого лівого, бо тоді та нація немов напіврозтятий скорпіон тільки крутиться в болю і сама себе кусає своїм розколенним жалом»¹⁴.

Повну слухність цієї думки довели події 1938 р., коли офіційні чинники Чехословаччини вирішили за необхідне вжити репресивних заходів проти проницецького, за їх думкою, українського руху. У квітні 1938 р.

були арештовані представник Гетьманської управи у Чехії Б. Гомзин та ще 14 активних гетьманців, головним чином, із Закарпаття. Нагадаємо, що у 30-х роках там існувало кілька українських монархічних організацій, у тому числі під проводом В. Мурашка — в Ужгороді, В. Мельника — у Хусті¹⁵. Офіційно їх звинуватили у приналежності до руху, який діяв на шкоду Чехословацькій державі, на її розвал. Звільнили гетьманців лише з нагоди великосвяточної амністії у другій половині квітня, проте питання щодо гетьманського руху з'ясувалося ще довго¹⁶.

Тому можна наголосити, що гетьманці не випускали Закарпаття з поля свого зору, але, на відміну від ОУН, були прозбавлені можливості вести там активні акції, зв'язані умовами легального перебування на теренах ЧСР. Ми не бачимо в програмних документах згадок про цю та інші українські землі, що перебували під управлінням центральноєвропейських держав (у Статуті знайшла втілення точка зору О. Назарука), але думка про долю Закарпаття, можливість його інтеграції до соборної України існувала і в середовищі монархістів.

Знов увагу усіх напрямків національного руху до цього регіону привернула героїчна епопея українського населення маленького клаптика нашої землі, яке напередодні вибуху Другої світової війни намагалось скористатися слушною нагодою і розпочати будівництво незалежної України. І знов доводиться констатувати, що про допомогу Карпатоукраїнській державі з боку закордонних українців — моральну, фінансову, фахову — написано багато. Причому відзначалося, що в цій допомозі разом брали участь раніш непримиренні табори — члени Організації українських націоналістів, прибічники УНР, діячі ЗУНР.

Достатньо згадати активну роботу в Карпатській Україні військового теоретика ОУН М. Колодзінського-Гузара, який загинув у бою в березні 1939 р., поета О. Ольжича-Кандибу, котрий став культурним референтом організації при уряді о. А. Волошина, відвідання Закарпаття чільним діячем уряду УНР в екзилі М. Левицьким, який об'їздив 4 тис. вояків для зміцнення оборони краю. Колишній президент ЗУНР Є. Петрушевич у жовтні 1938 р. надіслав о. А. Волошину вітального листа.

Проте участь у підтримці Карпатської України монархічного руху та його лідера гетьмана Павла Скоропадського поки залишається не лише не виствітленою, а й найсфальшованішою. Як правило, в існуючій літературі можна зустріти лише короткі звинувачення на адресу Союзу гетьманців-державників у зраді визвольного руху Закарпаття, в активному поборюванні ОУН в той момент, коли треба було спільними зусиллями рятувати нову Українську державу. Навіть у найновішій монографії М. Вегеша, в цілому написаній з об'єктивних позицій, гетьманський рух згадується лише двічі, обидва рази у негативному плані. Зокрема, там міститься звинувачення прибічників П. Скоропадського у неправильній оцінці політики керівників Карпатської України, і більш того, на гетьманців покладається відповідальність за ініціацію проницької орієнтації уряду А. Волошина¹⁷.

Тому нам уявляється дуже важливим, базуючись на введених до наукового обігу досі невідомого листування П. Скоропадського, а також секретаря Управи СГД С. Шемета зі своїми прибічниками та однодумцями за 1938-1940 рр., показати справжнє ставлення до Карпатської України цього впливового діяча українського національного руху на еміграції. Згадані документи (листування з О. Назаруком та В. Євтимовичем) зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, і досі, не дивлячись на їх надзвичайну цінність, не лише не були предметом окремих наукових розвідок, а й не згадувалися у жодній статті чи монографії.

На взаєминах лідерів Карпатської України та Управи СГД, безперечно, відбилосся активне протиборство між ОУН та гетьманцями. Воно особливо загострилося наприкінці 30-х років, коли Організація українських націоналістів посіла визначне місце серед інших рухів на еміграції та отримувала результати своєї багаторічної праці у регіоні. Наприклад, майже у кожному з листів до О. Назарука 1937-1940 рр. гетьман згадує якусь зі сторін діяльності організації.

Оцінка ОУН вустами П. Скоропадського давалася лише негативна («ОУН це велике зло», «нездорове явище», «справа, що не має нічого спільного з українством», «Великий гріх перед українським народом взяли на себе Донцов-Коновалець і вся їх браття» та навіть «гангрена на здоровому українському тілі») ¹⁸. Такі судження слід пояснити перш за все характером полеміки, а також несприйняттям методів роботи проводу ОУН, серед яких гетьманці особливо не схвалювали використання іноземної матеріальної допомоги, причому, з кількох джерел, інтриги, безпринципність у виборі форм діяльності.

Гетьман планував розпочати рішучу ідеологічну боротьбу саме у 1938-1939 рр. Він навіть дорікав Назарукові щодо його недооцінки впливу ОУН, нерішучість у ставленні до цієї боротьби. 25 березня 1938 р. П. Скоропадський писав: «Я з жахом дивлюся, що у вас в Галичині, не дивлячись на те, що багато людей дуже ясно собі уявляють, до чого може привести вся праця ОУН з одного боку, і ширше беручи, праця такого руйніника як Донцов, все ж таки реагують на цю діяльність дуже слабо...»

Залишати боротьбу до літа, чи до весни, коли ви будете у Відні, неможна. Треба вже тепер почати боротьбу з ОУН. Ми будемо це робити, а там, коли Ви хоч трохи будете вільніш, то допоможіть і Ви нам»¹⁹.

План цієї боротьби був задуманий дуже ґрунтовний — від формулювання ідей «гетьманського націоналізму» як протиположності «донцовському» до поборювання різних акцій ОУН, в першу чергу, терористичних. Розроблялися «цілком таємні» пам'ятні записки про ОУН, які двічі згадував гетьман у листах до Назарука²⁰. З приводу терористичних акцій пресовий відділ Гетьманської управи видав окремий Комунікат від 8 лютого 1937 р., в якому, зокрема, зазначалося: «Гетьманський рух вважає, що під цю пору ворогом України № 1 є большевики, а терористична чинність організації полк. Коновальця на теренах Польської держави (до речі вже два роки тому припинена) тільки анархізує і большевізує українське суспільство і є тому для української визвольної справи шкідлива»²¹.

Звідси стає зрозумілим, що зусилля провідників ОУН щодо втілення у життя своїх теорій при розбудові Карпатської України не могло не викликати негативної реакції гетьманців. Практично доводиться стверджувати, що саме активність оунівців, які перебрали на себе керівництво збройною силою нової держави — Карпатською

Січчю, активно втручалися у всі інші сфери діяльності уряду А. Волошина, завадила гетьманові вчинити якісь офіційні кроки на користь цього уряду.

Аналіз листування П. Скоропадського та О. Назарука свідчить, що тема Закарпаття з'являється в ньому ще у лютому 1938 р. Хмари, що збиралися довкола Чехословацької республіки, примушували українських діячів замислитися над майбутнім тієї гілки українства, яка мешкала за Карпатами. На думку Назарука, з'являлася слухна нагода використати міжнародну кон'юнктуру, аби досягти бодай автономії краю: «...аж проситься перевести скріплення і передусім прискорення автономії Підкарпатської Русі, що мало б переломове значіння для української нації взагалі. Чим вчасніше Ваша Світлість могли б звернути на се увагу кому слід на заході, тим лучше було б для української справи»²². Він підкреслював, що є всі геополітичні підстави для такої автономії, що Німеччина, яка залишилася головним вершителем долі усіх країн Центральної Європи, має бути дуже зацікавлена в ній, і навпаки, передача Закарпаття Угорщині для Третього рейху не вигідна: «це було б рівнозначне з зрізанням острого кінця «стріли справедливості» між народами». Львівський доктор наполягав: «Я сю справу уважаю під сю пору за найактуальнішу зі усіх українських справ...»²³.

Втім П. Скоропадський, погодившись з думками Назарука, не вважав карпатське питання надто актуальним, хоча припускав і те, що незабаром воно таким стане. Це було напряму пов'язано із його помилковим політичним прогнозом — він вважав, що велика війна в Європі поки що далеко²⁴.

Для з'ясування позиції СГД вже на початку карпатських подій дуже цікавим є лист секретаря Гетьманської управи С. Шемета О. Назаруку, де перший викладає свої міркування щодо ставлення Німеччини до карпатської автономії, вважаючи його потенційно прихильним. Зasadничо він зауважив: «На карпато-українську справу тут дивляться як на спробу українських сил, як на іспит зрілості для українців. Іспит цей відбувається в тяжких умовах. І внутрішнє положення цієї української землі і зовнішнє нелегке. Але край маленький і зовнішня політична і фінансова допомога можливі і нікого не обтяжуватимуть занадто. Чому ж не зробити такого іспиту і такої маленької як на німецькі масштаби прислуги українцям?»²⁵.

Тому створення уряду Карпатської України у жовтня 1938 р. П. Скоропадський та його прибічники зустріли із захватом. Зокрема, відомий вітальний лист гетьмана, в якому вказувалося: «Вам, народним провідникам і Всенародній Раді Карпатської України засилаю гарячі бажання успішних рішень і чину для забезпечення свобідного розвитку Карпатської України. Хай Ваша одностайність відверне мадярсько-польську небезпеку поневолення і приведе до забезпечення повноти прав Карпатської України»²⁶. Є свідчення, що певний час серед гетьманців Закарпаття та близьких до них людей існувала думка про можливість проголошення на Срібній землі регенства Данила Скоропадського від імені Гетьмана всієї України П. Скоропадського; очевидно, про це були й якісь переговори з О. Волошином²⁷. Але навряд чи дійшло до чогось реального; принаймні, секретар Гетьманської управи С. Шемет жодним словом не згадував цю ідею в своєму листуванні з іншими гетьманцями. Крім цих декларацій, була спроба навести безпосередні контакти з лідерами Карпатоукраїнської держави. Колишній старшина УСС О. Думін, який проживав на той час у Кенігсберзі і був у постійних зв'язках з СГД (гетьман писав про нього: «Поки що він стоїть далеко від центру нашого руху, але я маю його працюю користуватися, тим самим волею чи неволею і зблизитися з ним») ²⁸, надіслав А. Волошині листа. В ньому містилися конкретні пропозиції допомоги і запитання щодо потреб молодого держави у фахівцях з різних проблем, можливостей їх придбання до Хусту²⁹.

Відомостей про відповідь А. Волошина не збереглося, а якщо вона була, то, очевидно, негативна. Так само зреагували керівники уряду і на пропозиції своїх послуг інших гетьманців — В. Мурашка та Калюжного, які прийшли безпосередньо до Хусту, та ще цілого ряду досвідчених фахівців з монархічного табору. Йшлося про принципову орієнтацію лідерів Карпатської України на власні сили, на те, щоб серед чільних діячів та фахівців були лише місцеві уродженці, відомі і популярні у краї. Можна лише здогадуватися щодо ролі в цьому членів ОУН, які таким чином намагалися закріпити свій привілейований статус — адже вони діяли на Закарпатті принаймні з 30-х років³⁰. Про це вже після трагедії писав Назарукові С. Шемет: «Справа могла б набрати великого розмаху навіть при таких силах, що малися, коли б не 105-процентіві [так Шемет називає оунівців — 105-процентіві патріоти — Г. П.], що демагогічне форсували «автохтонну» лінію, аби спекти самим печеню...»³¹.

Саме цей курс — не допускати до участі в розбудові Карпатської України усі інші політичні сили (не тільки гетьманців), застерегти монополію ОУН на державотворення — піддавався різкій критиці самим гетьманом та його оточенням. У Комунікаті, випущеному СГД 5 червня 1939 р., з цього приводу вказувалося: «Група конспіраторів, кермована «Проводом» Організації українських націоналістів (ОУН) зпоза кордонів Карпатської України, прийшла в Карпатську Україну і тут розпочала свою діяльність восени 1938 р. Її організація і діяльність мала всі ознаки, характеристичні для мафії.

Нікому там незнані, «люди в масках», як їх там називали, мали по кілька прізвиськ. Більшість з них незнані як у дійсності називаються. Вони хотіли перебрати до своїх рук владу з поміччю двох засобів: збройної сили і інтриг.

Збройною силою для мафії мала служити піддурена ними хустська «Січ».

Інтрига полягала в тому, що мафія видавала себе за зняряддя офіційної німецької політики, що не відповідало правді. [...]

Назовні вони одверто не виступали, працюючи за спинами видвинутих ними автохтонів: д-р Розсоха, богослов Рогач, урядовець банку Роман, Хименець та ін.»³²

Таку різку оцінку дій ОУН не можна вважати абсолютно об'єктивною, оскільки не всі її члени були «незнаними людьми». Цього не можна сказати ані про О. Ольжича, ані про М. Галагана, ані про М. Колодінського, які відверто і героїчно відстоювали українську справу за Карпатами. Але серед провідників ОУН того періоду можна назвати людину, котра дійсно було злим генієм Карпатської України. Це сотник р. Ярій, колишній старшина австро-угорської армії, один з членів ПУН на теренах Німеччини. Його роль

в трагедії карпатоукраїнської держави ще повністю не з'ясована, проте і мемуаристи, і сучасні дослідники погоджуються з тим, що в своїй функції посередника між певними німецькими колами та керівниками Закарпаття він працював скоріш на користь Третього Рейху, ніж української справи³³. Свідок цих подій В. Шандор давав йому таку характеристику: «Ріко Ярий був одночасно і зв'язковим від Німеччини, і тому міг бути рушійною силою у підготовці замаху на уряд, організувати гострі напруження між чехами і нами та проводити з декотрими комендантами Січі пронимецьку політику. Саме вона гнала недостатньо озброєних січовиків проти тяжких кулеметів ворожих армій і танків, де вони гинули. Він командував також ворожими польським та мадярськими агентами...»³⁴. І далі мемуарист наводить факти, що сотник Ярий виконував завдання гітлерівців щодо унеможливлення опору угорській армії з боку Карпатської Січі.

Тут доречно звернути увагу на те, що саме його згадує гетьманський Комунікат як головного керманіча «мафії»³⁵. І ще раніше керівники СГД оцінювали його діяльність вкрай негативно. На початку 1938 р. С. Шемет писав О. Назаруку: «Благородний зрив молоді сказався під кермом бандита Ярого. Людина, для якої ні людське життя, ні честь не мають ніякої цінності»³⁶. На нього та на таких, як він, авантюристів покладав Скоропадський відповідальність за трагедію Карпатської України у значно більшій мірі, ніж на німців. Доповнюючи Комунікат, гетьман повідомляв Назарукові: «...я й сам не розумію деяких моментів в діяльності німців, але з повним переконанням в правоту мого погляду, скажу, що в данім разі не стільки німці в своїх політичних вчинках неясні, скільки винні вони в тому, що повірили неймовірній сволоті з українства, а та зіграла домінуючу роллю на Підкарпатті, роллю, що головним чином і привела до таких сумних результатів. Вони змогли зіграти таку роллю, бо влада була в руках такої людини, як Волошин, людини достойної, але слабкої і з малим політичним досвідом. Тут винно все Українство; воно виявляє, на жаль, духовну слабкість, не знаходячи моральних сил раз назавжди викинути з свого середовища таких людей. По-друге, в українців зовсім неоправдана віра в те, що все зроблять німці. Німеччина працює для себе, але це зовсім не виключена річ, а навпаки дуже правдоподібно, що інтереси України паралельні німецьким. Тому допомогати нам, українцям, як своїм стільникам, Німеччині було б логічно. Ми можемо цю тему розроблювати законно й це корисно для нашої праці на добро Батьківщини»³⁷. Як бачимо, від цих об'єктивних слів до ініціювання пронимецького курсу, в чому звинувачують П. Скоропадського деякі сучасні дослідники, дуже далеко. І навпаки, гетьман постійно висміював наївні сподівання українських діячів на безкорисливу німецьку допомогу. У Закарпатті такі сподівання навіть відбилися у пропагандистському лозунзі «Німці будують Карпатську Україну!».

За свідченням очевидця та активного учасника подій 1938-1939 рр. В. Качуровського у цьому перебільшенні ролі німців та передчасному поборюванні чехів, які аж до 14 березня 1939 р. забезпечували кордони країни, її фінанси й взагалі все постачання, простежувався очевидний наказ Берліну, де розміщувався штаб ОУН для Закарпаття під проводом р. Ярого³⁸.

В трагедії 1939 р. на теренах Закарпаття міцно переплелися таємні провокації р. Ярого, саможертвність військових лідерів ОУН М. Колодзінського-Гузара та З. Коссака, відсутність життєвого та політичного досвіду у переважної більшості борців. Мемуарист В. Бірчак, намагаючись бути об'єктивним, так висвітлював їх слабкі сторони: «Відірвані від життя теоретики, які замість життєвого досвіду, життєвої мудрості мали в запасі безліч фраз, безліч приписів, як варити смачні обіди. Але як у практиці їх зварити й чи ті, що писали ці приписи, їх випробували й чи їли ці обіди й чи не були від них хворі, — цього ніхто не знав»³⁹.

Молодість, відсутність політичного досвіду, а можливо, й провокації гітлерівців, яким не потрібна була міцна Карпатоукраїнська держава, штовхали оунівців на шлях авантюри. Поміркованість та поступовість уряду А. Волошина вони вважали ледь не зрадою, і кілька разів намагалися влаштувати державний переворот. На це дуже доречно звертав увагу української громадськості гетьманський Комунікат: «Ця організація, захопивши в свої руки організацію «Січ» у Хусті, намагалася грати роллю другого правительствa, ігнорувала легальну владу, ігнорувала закони країни і його інтереси, нарешті тричі робила спробу з поміччю хустського відділу «Січі» доконати насильний переворот і захопити до своїх рук і владу. Все це спричинило в житті Карпатської України великий заколот, облегло мадярам опанувати країну та завело до нинішніх катастрофальних умов життя»⁴⁰. Буквально те ж саме підтверджували і мемуаристи: «Команда Січі втручалася до всього, всюди хотіла бути, в усім забирати голос, всі справи вирішувати. Це був свого роду тоталізм, властиво не тоталізм, а імітація тоталізму, бо ж Січ не мала для цього фахових сил. Це був другий уряд Карпатської України, який саме тим, що був другим, вносив хаос і колотнечу»⁴¹. Слід нагадати, що і сучасні дослідники покладають на провід Карпатської Січі, зокрема, молодих оунівців з його складу, відповідальність за українсько-чеське протистояння, яке вилилося у відкритий збройний конфлікт 13-14 березня 1939 р., коли угорська армія вже перетинала кордони Карпатської України⁴².

Гетьман однозначно сприйняв захоплення Закарпаття Угорщиною як трагедію для всього українського руху. Данило Скоропадський, його син, писав до О. Назарука: «Карпато-українська трагедія вдарила всіх українців по голові. [...] І Мусимо цю катастрофу якнайскоріше переболіти...»⁴³. Саме тому гетьман вдався до рішучих заходів з організації допомоги біженцям із Закарпаття, січовикам, захопленим угорськими військовиками та ув'язненим у концтаборах. О. Назарук благав його задіяти усі свої зв'язки серед німецьких можновладців, оповідаючи правдиві історії: «Сюди доходять жакливі вісті про поведіння з нашими раненими в горах. Чи не можливо було б спонукати бодай німецький Червоний Хрест до якоїсь допомоги і до зменшення величезного терпіння маси невинних людей»⁴⁴. Але просити П. Скоропадського про допомогу українцям не було потреби. Він вже сам звернувся до знайомих німецьких військових, щоб домогтися офіційного надання ув'язненим січовикам статусу військовополонених, а не «січ-банди», як називали їх угорці, а потім і звільнення. Один із врятованих членів Січі, у наступному активний гетьманець А. Кушинський згадував, що у першому списку врятованих з жахливого концтабору у Варьяланосі з 42 осіб не було прибічників гетьмана, а лише члени ОУН та прихильники УНР. Те ж саме можна сказати і про інших січовиків, депортованих до Німеччини⁴⁵.

Згодом П. Скоропадський почав опікуватися усіма закарпатськими біженцями. Під проводом його доньки, Єлизавети Павлівни, було створено Допомоговий комітет, який надавав цим втікачам гроші, одяг, харчі ще довгий час, сприяв культурному розвитку українців. Як свідчить лист С. Шемета до В. Євтимовича, гетьманського представника на Галичину, від 26 липня 1939 р., прибіжники П. Скоропадського були єдиними, хто опікувався приватною допомогою карпатським утікачам: «при наших Товаристві допомоги біженцям, що є під головуванням пані Гетьманової, засновано спеціальний комітет допомоги карпатцям. Цей комітет працює під головуванням панни Гетьманівни Єлизавети Павлівни. Вдалося цьому комітету зібрати також чимало натурою, прислано чимало річей і з Америки і з інших місць»⁴⁶. Навіть ворожий до гетьманців журнал «Пробоем», який видавав у Празі др. С. Росоха, майже у кожному числі згадував роботу СГД серед закарпатців, звичайно, намагаючись висміяти ці заходи. Зокрема, там називалися культурні імпрези у Берліні, влаштовані спеціально для біженців, активна пропаганда й допомога українцям безпосередньо у таборах, розкиданих по Німеччині⁴⁷.

Герої Карпатської Січі були удостоєні окремого вшанування під час гетьманських іменин 8 липня 1939 р. Гетьманіч Д. Скоропадський, звертаючись до всіх присутніх, «з особливою сердечністю вітає земляків з Карпатської України, що спеціально приїхали на це свято з далеких таборів, розкиданих по всій Німеччині: «Знає ви, представники нашої Срібної землі, великого нещастя, — говорив гетьманіч Данило, — нещастя це з внутрішнім боєм відчуває все українство, як в Європі, так і за океаном. І можу тут ствердити, що я був на власні очі свідком того великого захоплення, яке панувало серед цілого патріотичного громадянства за океаном, коли воно довідалося про повстання Карпато-Української держави. Патріоти українські в Америці й Канаді широко відгукнулися на заклик принести також і свою жертву для того, щоб допомогти молодій Державі. І вони вам допомогали морально й матеріально... Молода держава наша на Закарпатті в муках занепадає, але не загинув дух український, не загинув гін до активної боротьби»⁴⁸.

Слід підкреслити, що така повномасштабна допомога була організована без будь-якого звернення з боку екзильного уряду А. Волощина. Є свідчення, що П. Скоропадський намагався налагодити тісніші контакти з лідером закарпатців. Як з'ясувалося під час допиту А. Волощина у Лефортово 1945 р., по приїзді його до Берліну 6 квітня 1939 р. полк. В. Мурашко, знайомий колишнього президента ще по Ужгороду, а нині — керівник організаційного відділу Гетьманської управи, відвідав його у готелі «Мольтке» і запросив на зустріч до П. Скоропадського. Вона відбулася протягом години; за свідченням О. Волощина, гетьман запрошував лідера Карпатської України приєднатися до очолюваної ними «Української громади», але позитивної відповіді не отримав⁴⁹. Ця емігрантська влада, хоч і визнала гетьманський рух одним з двох найавторитетніших на теренах Німеччини, все ж продовжила своє співробітництво з Проводом українських націоналістів. Існують відомості про підписання у Венеції угоди щодо його принципів. Навіть було випущено окрему відозву з цього приводу до закарпатців-утікачів із закликом вступати до Українського національного об'єднання, створеного ОУН⁵⁰.

Випробуванням для будь-якого політичного руху є його здібність вчитися на історичному досвіді, на своїх й особливо на чужих помилках. Тому П. Скоропадський найбільшу увагу звернув на формулювання уроків Карпатської України. Саме цими причинами, а зовсім не бажанням дошкулити ОУН, був покликаний до життя Комунікат, як на нашу думку, одне з найоб'єктивніших досліджень підсумків боротьби за Карпатську Україну, зроблене по гарячих слідах цієї трагедії. Відповідаючи на закиди щодо недоцільності видання цього Комунікату, гетьман писав: «Зовсім не поділяю думки деяких українських політиків, між іншим і Палієва, що про такі справи як ті, що з'ясовані в цьому Комунікаті, не треба писати, бо це на руку нашим ворогам. По-перше, наші вороги, на жаль, від українців знають до найменших подробиць, значно раніш, ніж ми про це довідаємося; по-друге — чесне й справді сильне громадянство не боїться заявляти про свої темні сторони й не боїться прилюдно осуджувати шкідників своєї нації. Нечесно, гидко й ганебно замовчувати, «страха ради іудейська», бо тоді наші люди подумують, що так робити, як в данім випадку робить ОУН, і не так вже кепсько»⁵¹.

Разом з тим реакція середовища націоналістів на Комунікат виявилася дуже гострою. Вони пустили чутку, що сама його поява була інспірована німцями, що очевидно є нонсенсом — адже в карпатських подіях зв'язок ПУН з гітлерівцями спостерігався однозначно тісніший, ніж у гетьманців. У пресі ОУН піднялася антигетьманська пропаганда, причому, вона зачіпала не лише СГД та його позицію щодо Карпатської України, але й особу самого гетьмана. Навіть і пізніше, вже 1942 р., оунівські пропагандисти писали: «Послухати чи прочитати гетьманців, то нова історія Карпатської України, з її стихійним народним здвигом, з відродженням у Карпатах запорозької традиції, з повстанням гірської республіки, з її кривавою боротьбою на три фронти, то лише одне непорозуміння...»⁵². Списуючи всю трагедію березня 1939 р. лише на стихійність руху та зовнішні обставини, лідери націоналістів продемонстрували власне небажання вчитися на припущених помилках, поважати героїзм Карпатської України не на словах, а на ділі.

Таким чином, можна стверджувати, спираючись на новонайдені документи, зокрема, листування П. Скоропадського, що його позиція стосовно Закарпаття протягом 20-х — початку 40-х років не була ані ворожою, ані зрадницькою. Угода з Угорщиною 1929 р., якщо навіть вона і існувала, ніколи не набрала чинності. В 1930-ті рр. він, будучи пов'язаний умовами легальної праці руху в Чехословаччині, не міг відверто заявити про підтримку українських діячів цього регіону, хоча навіть у розмові з І. Бегленом відстоював його належність до України. Коли ж спалахнули пристрасні довокколо Карпатської України, П. Скоропадський, хоча і не зовсім правильно спрогнозував перебіг подій у 1938-1939 рр., намагався надавати допомогу молодій карпатоукраїнській державі на всіх етапах боротьби за її існування. Суттєві розбіжності між гетьманським рухом та ОУН, що набули загрозливих форм саме наприкінці 1930-их років, не дали представникам СГД взяти активну участь у розбудові Карпатської України, що особливо стало неможливим через обструкціоністську позицію ПУН. Авантюризм деяких чільних провідників ОУН також не сприяв співробітництву. Разом з тим загибель Карпатоукраїнської держави гетьман сприйняв як трагедію всього українства, і приклав чимало зусиль

до організації допомоги військовополоненим та біженцям з Закарпаття. Цьому не завадила навіть відсутність порозуміння з урядом А. Волошина. А головне — П. Скоропадський ще раз переконався, що лише за умови єднання всіх конструктивно-державницьких сил можливо було досягти незалежності України навіть у такому мінімізованому масштабі. Ця думка стала стрижнем усієї політики гетьманського руху в 40-х роках.

Примітки

- ¹ Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могилянского и писем к нему П. П. Скоропадского. 1919-1926. Публ. А. Сергеева //Минувшее. Исторический альманах. — Т. 14. — М. ; СПб, 1993. — С. 253-278.
- ² Див. Конституційні акти України. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 67.
- ³ Чернин О. Брест-Литовск (из мемуаров) //Архив русской революции. — Т. 2. — М., 1991. — С. 162.
- ⁴ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 76-80.
- ⁵ Шандор В. Закарпаття, історико-правний нарис від ІХ ст. до 1920 р. — Нью-Йорк, 1992. — С. 189.
- ⁶ Хліборобська Україна. — Вип. V-VI. — Відень, 1921-1922. — С. 262.
- ⁷ Скоропис-Йолтуховський О. «Братчики» при роботі //Ідея та дійсність: (Зб. матеріалів та статей). — Л., 1932. — С. 29-30.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДАІЛ), ф. 359, оп. 1, спр. 373, арк. 84 зв.
- ⁹ Див. Збірник Хліборобської України, — Т. 1. — Прага, 1931. — С. 25-26. — (Примітки від ред.).
- ¹⁰ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 373, арк. 88 зв.
- ¹¹ Пояснюючі записки Николи Кочубея //Зб. Хліборобської України. — Т. 2. — Прага, 1933. — С. 66.
- ¹² Комунікат пресового відділу гетьманської управи. — Берлін, 05.06.1939. — С. 18.
- ¹³ Вегеш М., Богів О. Міжнародне становище Карпатської України (1938-1939). — Ужгород, 1997. — С. 114.
- ¹⁴ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 374, арк. 1, 159-160.
- ¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1878, оп. 1, спр. 33, арк. 41.
- ¹⁶ Там само, спр. 42, арк. 21.
- ¹⁷ Вегеш М. М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської кризи напередодні Другої світової війни //Вегеш М. М. Історичні монографії та дослідження. — Т. 1. — Ужгород, 1998. — С. 127, 260.
- ¹⁸ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 14, 35, 39, 41 та ін.
- ¹⁹ Там само, арк. 39.
- ²⁰ Там само, арк. 40, 42.
- ²¹ Запорожець. — Ч. 9-10. — Париж, 10. 05. 37. — С. 26.
- ²² ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 205, арк. 159-159 зв.
- ²³ Там само, арк. 165-167.
- ²⁴ Там само, спр. 316, арк. 32, 41.
- ²⁵ Там само, спр. 337, арк. 28.
- ²⁶ Куциньський А. Гетьман Павло і Гетьманіч Данило Скоропадські. — Чикаго, 1968. — С. 39.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 1878, оп. 1, спр. 33, арк. 140.
- ²⁸ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 40.
- ²⁹ Державний архів Закарпатської області, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 16.
- ³⁰ Росоха С. Народження держави //Карпатська Україна в боротьбі. — Відень, 1939. — С. 5-7.
- ³¹ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 31.
- ³² Комунікат пресового відділу гетьманської управи. — Берлін, 1939. — С. 4-5.
- ³³ Вегеш М., Богів О. Міжнародне становище Карпатської України. — С. 129.
- ³⁴ Шандор В. Спомини. — Т. 1; Карпатська Україна. 1938-1939. — Ужгород, 1996. — С. 306.
- ³⁵ Комунікат пресового відділу гетьманської управи. — С. 5.
- ³⁶ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 17.
- ³⁷ Там само, спр. 316, арк. 55.
- ³⁸ Качуровський В. ...Політичні анальфabetи... //Карпатський край. — № 9-12 (112). — Ужгород, 1995. — С. 77.
- ³⁹ Бірчак В. Карпатська Україна: Спомини й переживання. — Прага, 1939. — С. 36.
- ⁴⁰ Комунікат пресового відділу гетьманської управи. — С. 4.
- ⁴¹ Бірчак В. Карпатська Україна. — С. 39.
- ⁴² Вегеш М., Богів О. Міжнародне становище Карпатської України. — С. 122-126.
- ⁴³ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 59.
- ⁴⁴ Там само, спр. 205, арк. 208 зв.
- ⁴⁵ Куциньський А. Закарпаття в боротьбі: Спогад. — Буенес-Айрес, 1981. — С. 156.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1878, оп. 1, спр. 42, арк. 65.
- ⁴⁷ Пробоєм, часопис національної думки. — Ч. 5-6. — 1939. — С. 34; Ч. 8. — 1939. — С. 65-66.
- ⁴⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 4485, оп. 1, спр. 244, арк. 32.
- ⁴⁹ Іосипенко В. Зимові сутнікні червневих днів. Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 144-146.
- ⁵⁰ Там само, спр. 240, арк. 17.
- ⁵¹ ЦДАІЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 66.
- ⁵² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 647, арк. 60.

Зінаїда Яненко

ОСОБОВІ ФОНДИ, ВТРАЧЕНІ ДЕРЖАВНИМ АРХІВОМ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сьогодні, на спліні ХХ ст., у незалежній Україні розпочато повернення на батьківщину розпорошених по світу пам'яток історії та культури українського народу, серед яких писемні займають важливе місце. У зв'язку з цим актуальним є вивчення втрат Державного архіву Полтавської області в роки Другої світової війни. За роки фашистської окупації архів втратив 2 689 фондів, серед яких велика кількість документів особового походження. Однак ця цифра не є остаточною і беззастережною. Дослідження проблеми втрат архівних матеріалів наводить на думку, що частина документів не загинула, а осіла в центральних архівах Москви, Санкт-Петербургу, Києва та інших міст Росії й України. Працівники архіву, які впорядковували документи у повоєнні роки, стверджували, що відсутні фонди згоріли, загинули. Але навіть побіжний перегляд путівників ставить під сумнів подібне твердження. Отже на часі — створення загальноукраїнського каталогу втрачених фондів. На нашу думку, така праця дозволить не лише зібрати всю необхідну інформацію із зазначеної проблематики, а й